

MOGUĆNOSTI I IZAZOVI U ISTRAŽIVANJU TRŽIŠTA ILEGALNIM DROGAMA

Doc.dr.sc.Dalibor Doležal
Izv.prof.dr.sc. Anita Jandrić Nišević
Sveučilište u Zagrebu
Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet
Email: dalibor.dolezal@erf.hr

Apstrakt: *Značajni napori uloženi su za prikupljanje korisnih informacija o potražnji i opskrbi ilegalnim drogama na međunarodnoj, nacionalnoj i podnacionalnoj razini u Europi, ali u cijelom svijetu. Međutim, s obzirom na poteškoće u razvoju pouzdanih pokazatelja opskrbe za nezakonito tržište, većina uspjeha bila je u razvijanju mjera potražnje i šteta povezanih s potrošnjom. Razumijevanje organizacije, razmjera, prirode i dinamike nedopuštenih tržišta droga kritički je uvjet za učinkovito stvaranje politika i za intervencije koje su dizajnirane da ometaju njihov rad i da minimiziraju povezane štete. U ovom radu će se stoga prikazati problemi s kojima se suočavaju istraživanja u području tržišta ilegalnim drogama kao i uvjeti koje treba zadovoljiti prije pokretanja istraživanja na ovom području.*

Ključne riječi: *ilegalne droge, tržište*

1. VAŽNOST ISTRAŽIVANJA TRŽIŠTA ILEGALNIH DROGA

Povijesno gledano, analize tržišta droga imale su tendenciju usmjeravanja na određene vrste droga kojima se trgovalo po definiranim rutama korištenim od strane organiziranih kriminalnih skupina koje su, u određenoj mjeri, imale ulogu specijaliziranih opskrbljivača. Međutim, danas tu sliku treba proširiti uzevši u obzir više polimorfni, dinamičan i prilagodljiv karakter suvremenog europskog tržišta droga (European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction and Europol, 2012). S obzirom na činjenicu kako zlouporaba droga predstavlja značajan problem, kako na globalnoj razini, tako i na lokalnim razinama, sve se više daje značaj istraživanjima tržišta droga kako bi se pravodobnim akcijama utjecalo na različite aspekte tržišta droga, ponajviše na cjelokupnu ponudu i potražnju.

Razumijevanje tržišta droga važno je iz nekoliko razloga. Za političke odluke, potrebno je razumjeti dobavne pravce, cjenovnu elastičnost i prirodu konkurencije. Poznavanje viših razina tržišta (proizvodnje i distribucije) može pomoći u projektiranju intervencija, zabrana i ostalih napora za provedbu zakona vezanih uz zlouporabu droga. Na lokalnoj razini, razumijevanje poslovanja na maloprodajnom tržištu može pomoći u osmišljavanju i ocjenjivanju smanjenja štete, liječenja i provedbi zakona vezanih uz zlouporabu droga te poboljšanja istih.

S obzirom na prepoznate razine tržišta droga, postoje i različita istraživanja koja se detaljnije fokusiraju na prikupljanje određenih vrsta podataka za svaku pojedinu razinu. Ovisno o ciljevima studije, ta istraživanja je moguće podijeliti na dvije vrste: istraživanja koja promatraju tržište ilegalnih droga sa stajališta opskrbe (tzv., „supply side“) te istraživanja koja promatraju tržište droga sa stajališta potražnje (tzv., „demand side“) (Ritter, 2005). Iako postoji niz istraživanja koji pružaju podatke o globalnim i regionalnim karakteristikama ponude droga (World Drug Report, 2010), sve se više govori o potrebi prikupljanja podataka sa stajališta potražnje i to na nacionalnim, odnosno regionalnim razinama. Razloga za to je više, a najvažniji jest činjenica kako postoji mnogo više pouzdanih pokazatelja za istraživanje tržišta ilegalnih droga sa stajališta potražnje (Kilmer i Hoorens, 2010). Drugi važan razlog leži u činjenici kako akcije s ciljem smanjenja opskrbe ilegalnim drogama neke zemlje često uključuju suradnju s više zemalja, što stvara velike probleme u smislu

administracije, različitih zakonodavstava, mogućnosti suradnje, opremljenosti i kapacitiranosti pojedinih zemalja za takvu vrstu djelovanja i sl.

Gore navedeni razlozi su samo neki zbog kojih postoji mnogo više istraživanja i analiza tržišta ilegalnih droga sa stajališta potražnje. Jedan od razloga je i činjenica kako je svako tržište droga ovisno o čimbenicima kao što su geopolitički položaj zemlje, ekonomske značajke, djelovanje različitih kriminalnih grupa, mogućnosti policije i zakonodavstva određene zemlje za konkretno djelovanje i sl. (SOCTA, 2013). Drugi razlog jest činjenica kako je za svaku pojedinačnu zemlju mnogo lakše kontrolirati i djelovati prema specifičnim i pouzdanim pokazateljima ponude ilegalnih droga s obzirom na političku i zakonodavnu nadležnost. U tom smislu, postoji više istraživanja o lokalnim i/ili regionalnim tržištima droga (Trautman, Kilmer i Trunbull, 2013), iako se sve više pridaje pažnje i čimbenicima koji utječu na opskrbu na lokalnoj i regionalnoj razini (Kilmer i Hoorens, 2010).

2. PREGLED METODOLOŠKIH PRISTUPA ISTRAŽIVANJU TRŽIŠTA ILEGALNIH DROGA

Razumijevanje tržišta ilegalnih droga važno je iz brojnih razloga. Za donošenje (političkih) odluka moramo shvatiti pravce nabave, cjenovnu elastičnost i prirodu konkurencije. Na lokalnoj razini, razumijevanje djelovanja maloprodajnog tržišta može pomoći u stvaranju i ocjenjivanju smanjenja štete, tretmana te policijske intervencije.

Pregledom literature (Ritter, 2005, 2006; Trautman, Kilmer i Trunbull, 2013) moguće je izdvojiti četiri glavna pristupa istraživanju tržišta ilegalnih droga:

- Etnografski i kvalitativni pristupi
- Ekonomski pristup
- Bihevioralni i psihološki pristup
- Kriminološki/kriminalistički pristup

Bitno je naglasiti da se ovi pristupi u mnogim elementima isprepliću, a svaki način gledanja ima nešto za ponuditi znanstvenicima koji se bave istraživanjem tržišta droga.

2.1. Etnografski i kvalitativni pristup

Etnografija nastoji razumjeti proživljena iskustva, društvene procese, kulturne običaje i strukturalne parametre grupe ili zajednice. U svojoj tradicionalnoj formi, etnografija uključuje dugoročno uranjanje u društveni kontekst istraživanja i temelji se na sociologiji i antropologiji (kao disciplinarnim osnovama).

Postoje različite koncepcije etnografske metode (Moore i Maher, 2002). Etnografski i općenitiji kvalitativni pristup opsežnije se koriste za dokumentiranje ilegalnih tržišta droge te omogućavaju dobivanje uvida u sveobuhvatnu sliku tržišta - npr., različite uloge i strukture na tržištu, interakcija između sudionika te društvene i kulturalne norme na pojedinim ilegalnim tržištima droge. Etnografsko istraživanje može također prikupiti „ekonomsko-tržišne podatke“ kao što su informacije o cijeni i čistoći. Detalji etnografskog istraživanja o ponašanju prodavača (Maher, Dixon, Lynskey i Hall, 1998) mogu se koristiti za procjenu *mark-up*-ova kao i drugih cjenovnih pokazatelja. Kvalitativno istraživanje može također dati informaciju o nijansama ponašanja sudionika na tržištu ilegalnih droga (npr., dileri u Miceskijevom (2001; prema Ritter, 2005)) istraživanju iskazali su gađenje prema ovisnicima i želju da se distanciraju od „nižih dijelova“ tržišta droge).

Ovaj tip istraživanja također koristi ekološke pristupe za poboljšanje razumijevanja tržišta droga te društveni kontekst u kojem ova tržišta djeluju.

Ekološki pristup nastoji u cijelosti razumjeti okolinu koja konzumira drogu ubrizgavanjem, ispitati fizičke karakteristike prostora, kao i društvene i kulturne utjecaje koji mogu utjecati na ponašanje ovisnika i rizike takvog ponašanja (Rhodes, 2002). Ekološka istraživanja su još jedan izvor informacija o načinima na koji funkcionira tržište droga i njihovih karakteristika koje ih definiraju. Snaga etnografskog ili kvalitativnog pristupa uključuje detaljnu analizu lokalnog tržišta droga, ponašanja različitih sudionika unutar tržišta i može detektirati nijanse povezane s transakcijama. Etnografski pristup također prikuplja podatke o cijenama, određivanju cijene, profita, tipovima sudionika itd. Glavno ograničenje etnografskog pristupa povezano je s glavnom karakteristikom tržišta droga – svako tržište je jedinstveno i ne može se pretpostavljati da se ponašanja na jednom tržištu (kako u zemljopisnom tako i u osobnom smislu) mogu primijeniti na drugo tržište – čak i ako je riječ o istoj vrsti droge. Specifičnost ovog pristupa je njegova najveća snaga, ali i ograničenje.

2.2. Ekonomski pristup

Istraživanje tržišta je ključni posao (eng., core business) za ekonomiju. Neki od važnih gospodarskih pojmova primjenjivih na tržišta uključuju: krivulju ponude i potražnje i njihovu interakciju, broj kupaca i prodavača, opseg zamjenjivosti proizvoda, troškove i jednostavnost ulaza i izlaza. Ekonomija se također bavi mapiranjem i razumijevanjem motivacije, prilikama i odlukama gospodarskih aktera koji djeluju na tržištu. Široka, ali ne nerazumna, pretpostavka je da se mnoga ekonomska načela koja se odnose na legalna mogu primijeniti i na ilegalna tržišta.

Očigledna prednost korištenja ekonomskih načela u svrhu proučavanja ilegalnih tržišta droge je ta da ekonomija pruža sveobuhvatan teorijski pristup. Tradicionalni ekonomski okvir obuhvaća sistematiku marketinških strukturnih pojmova (monopolistička konkurencija, oligopol, monopol). Teorija odnosa ponude i potražnje i način kretanja ovih kategorija ključne su za ekonomski pristup tržištima ilegalnih droga. Kao jedan od glavnih problema kod proučavanja tržišta ilegalnih droga navodi se definiranje granica tržišta (Nell, 1994; prema Ritter, 2005). Primjena tih ekonomskih koncepata na ilegalna tržišta droge može donijeti značajan napredak našeg razumijevanja prirode takvih tržišta i njihovih granica. Ekonomski okvir može nam omogućiti i te kako koristan pogled na istraživanje tržišta droga (Wagstaff, 1989; prema Ritter, 2005). U isto vrijeme, jasna su saznanja o ograničenjima čistog ekonomskog pristupa u istraživanju tržišta droga (Nell, 1994; prema Ritter, 2005). Naime, isti autor ističe posebnosti tržišta ilegalnih droga, koje treba uzeti u obzir, a koje bi mogle dovesti do rezultata koji su „točni su samo u teoriji, a u praksi „ne“ – spuštajuća krivulja ponude.

Ekonomski pristup može dati uvid u funkcioniranje obje strane tržišta ilegalnih droga: ponudu (struktura tržišta, kretanje cijena, profit, uvoz i distribucijski sustav) i potražnju (potrošnja, koja je cijena plaćena, cjenovna elastičnost, križna cjenovna elastičnost potražnje), ali se u isto vrijeme moraju koristiti i druge discipline kako bi dobili puni smisao tržišta ilegalnih droga. Ekonomski pristup također je ograničen na široku generalizaciju o tržištima - generičke analize cijena, primjerice, ne mogu se primijeniti na raznolike tipove tržišta droga.

2.2.1. Ekonomska istraživanja sa strane potražnje

Kada govorimo o karakteristikama potražnje, misli se na tržišne karakteristike povezane s potencijalnim kupcima i njihovim odlukama o kupnji. Velik dio radova na ovom području usmjeren je na proučavanje tržišta kanabisa većinom zbog dostupnosti podataka o učestalosti uzimanja ove droge po broju stanovnika te nepristupačnosti točnih podataka o cijeni drugih droga, s naglaskom na ispitivanje trendova cijene, cjenovne elastičnosti, „unakrsne“ elastičnosti potražnje, komplementa i zamjena kao i nekih tržišnih ponašanja. Cijena je ključno obilježje tržišta ilegalnih droga, smatraju Caulkins i Reuter (1998) te tvrde da se podaci o cijenama mogu koristiti za testiranje pretpostavki i karakterizaciju tržišta droga.

2.2.2. Ekonomska istraživanja sa strane ponude

Ekonomska istraživanja sa strane ponude usredotočena su na mrežu proizvodnje i distribucije, cjenovno označavanje te ekonomiju raspačavanja droge. Ovakva istraživanja koriste dostupne podatke o proizvodnji i distribuciji ilegalnih droga. Reuter i Greenfield (2001) navode kako se neka saznanja iz poljoprivredne ekonomije mogu primijeniti i ovdje. Čini se da su brojke vezane uz uzgoj, proizvodnju

kao i podaci o proizvodima poprilično jasni, proizlaze iz praćenja programa utvrđenih u zemljama izvorima (npr. Program praćenja ilegalnih usjeva pokrenut 1999.)

UNODC također podržava izravni nadzor zemalja proizvođača opijuma, koristeći daljinska istraživanja (analiza satelitskih snimaka) uz vizite na terenu. Koriste se oba pristupa, popisi stanovništva, kao i uzimanje uzoraka (uzimanje uzoraka češće je kod opijuma). U nekim zemljama počela su se koristiti i istraživanja prinosa (mjeri se prinos na testnom polju maka iz čega se izvodi obujam čahura maka). Navedeni su i pokazatelji transformacije – od opijuma do proizvodnje heroina (učinkovitost laboratorija), heroin – od proizvodnje do distribucije (rasipanje i gubitci u pošiljkama). Podaci o krijumčarenju mogu se sažeti pomoću Interpolovog ARQ plus programa, podacima Svjetske carinske organizacije te od službenika UNODC-a na terenu. No, postoje određeni tehnički problemi vezani uz metrički sustav, a odnose se na definiranje mjernih jedinica (neki podaci iskazivani su u kilogramima, neki jednostavno kao „jedinice“). Osim toga, potrebno je oprezno tumačenje dobivenih podataka zbog djelovanja raznih kontekstualnih čimbenika, kao što su zajednička međunarodna djelovanja, poremećaji tržišta vezanih uz prijenos podataka, ili odluka da se pošiljka slijedi do krajnjih korisnika. U teoriji, Svjetsko izvješće o drogama treba pružiti standardizirane globalne podatke o trgovini ilegalnim drogama. U praksi, postoje poteškoće s provjerom istinitosti nekih podataka, a tu su i složena metodološka pitanja, kao i pitanja političke osjetljivosti (Kleiman, 2004; Reuter i Greenfield, 2001). Na nižim razinama lanca ponude ekonomija se koristi za proučavanje ponašanja dilera droge (Levitt i Venkatesh, 1998; prema Ritter, 2005).

Caulkins, Johnson, Taylor i Taylor (1999; prema Ritter, 2005) ispitivali su troškove i profit iz perspektive trgovaca drogom te su identificirali četiri tipa prodavača: poduzetnik, nezavisni prodavači pošiljki, prodavači pošiljki i prodavači, bazirano na intervjuima s približno 300 prodavača droge u New Yorku. Istraživanje je omogućilo dobivanje uvida u veličinu i prirodu različitih transakcija u prodaji, cijenu prodane droge i dodatne troškove, kao i troškove vraćene droge.

2.2.3. Ekonomski pristup u kreiranju politike suzbijanja zlouporabe droga (The Drug Policy)

Ekonomska istraživanja mogu također biti korisna i za ispitivanje i testiranje politike suzbijanja droga. Očit prostor za ekonomska istraživanja je ispitivanje relativnog ulaganja i ušteda troškova povezanih sa drugačijim intervencijama u politici suzbijanja droge. Postoji opsežna literatura o ovoj tematici, ali ovdje obraćamo pažnju samo na jedan primjer ovog pristupa koji se odnosi izričito na poremećaje na tržištima droga. Wastgaff (1989; prema Ritter, 2005) u svojim radovima razmatra pitanje raspoređivanja policijskih sredstava u odnosu na lanac nabave droge. Je li bolje ulaganje usredotočiti se na višu razinu tržišta (uvoznici i trgovci na veliko) ili na nižu (ulični trgovci i korisnici)? Biti sposoban odgovoriti na ova pitanja znači razumjeti način funkcioniranja tržišta droge na (ovim) različitim razinama.

U ekonomskom pristupu ocjene utjecaja provedbe zakona, Poret (2003) tvrdi da i uz veći policijski pritisak broj korisnika na tržištu može rasti (iako pad maloprodajne cijene i uz veću mogućnost uhićenja vode do povećanja jedinstvene kazne). Rizici i cjenovni okvir su primarno kategorije ekonomskog pristupa procjenjivanja policijskog djelovanja (Reuter i Kleiman, 1986). Cijena se koristi kao zamjenska mjera utjecaja policijske učinkovitosti. U ovom okviru cijena predstavlja rizike povezane s uhićenjem i zatvaranjem (za prodaju na lokalnoj razini i preprodaju/krijumčarenje); kompenzaciju za prodavačevo vrijeme, kao i kompenzaciju za rizike i ozljede povezane s nasiljem na nekim tržištima (Moore i sur., 2005). Podaci o cijenama su složeni, a model se nije održao tijekom vremena - unatoč većem pritisku policije, dogodio se pad cijena heroina i kokaina. Dakle, negdje u našem razumijevanju cijena na tržištu, načina na koji policija djeluje na tržištu, ili ponašanja prodavača i korisnika – griješimo, navode Moore i sur. (2005).

2.3. Bihevioralni i psihološki pristup

Bihevioralni i psihološki pristup u istraživanju tržišta ilegalnih droga važni su radi dobivanja uvida u neke kontekstualne čimbenike i bitno je naglasiti da su navedeni pristupi vrlo bliski i povremeno se preklapaju i spajaju, osobito u području bihevioralne ekonomije. Budući da potječu iz psihološke, perspektive donošenja odluka, Caulkins i MacCoun (2005) opisuju model gdje prodavači rade s

ograničenom racionalnošću - pružajući jedno objašnjenje za pad cijena heroina i kokaina u SAD-u, unatoč povećanju intenziteta policijskog pritiska. Isti autori povlače bitnu razliku između početne odluke prodavača da prodaje drogu i odluke o nastavljanju prodavanja (Caulkins i MacCoun, 2005) i koristeći teoriju vjerojatnosti demonstriraju razlike u rizicima i koristima (uočeni rizici odstupaju od aktuarskih rizika, a to se može razumjeti kroz teoriju ljudskog odlučivanja, npr. kognitivnih predrasuda i sl.) (Caulkins i MacCoun, 2003).

Psihološka perspektiva nudi istraživanja koja proučavaju uloge korisnika droge na tržištu, povezane društvene mreže i implikacije za učinkovitije intervencije. Npr., Johnson, Goldstein i Preeble (1985; prema Ritter, 2005) intenzivno su proučavali ponašanje korisnika i lokalnih preprodavača. U novije vrijeme, Sherman i Latkin (2002) ispitivali su sudjelovanje korisnika droge u nižim razinama tržišta droga (nazvali su to ekonomija droga/"drug economy"). Identificirali su obilježja (sociodemografska, stope korištenja droge, društvene mreže) onih koji su uključeni u uloge na tržištu, za razliku od onih korisnika koji nisu uključeni (npr., samo kupac). Poseban interes ovih pristupa je proučavanje odnosa između uloga na tržištu droga kako bi se poboljšale intervencije i organizirale preventivne akcije.

2.4. Kriminološki/kriminalistički pristup istraživanju tržišta ilegalnih droga

Kriminološki/kriminalistički pristup još je jedan disciplinski pristup proučavanja tržišta droga s naj snažnijim teorijskim okvirom. Eck (1995; prema Ritter, 2005) je najčešće citirani autor vezano uz kriminalističku analizu geografije maloprodajnih tržišta ilegalnih droga. Njegov rad pokazuje da vrsta marketinga (prodaja poznatim suradnicima nasuprot prodaje strancima) rezultira različitim zemljopisnim obrascima maloprodajnih tržišta drogom. Ključni pokretač ovog modela je ravnoteža između dostupnosti (za kupce) i sigurnosti (za prodavače). Eck (1995; prema Ritter, 2005) tvrdi da zemljopisni model maloprodajnih tržišta droga može unaprijed istražiti tipologiju takvih tržišta na malo, te omogućiti jasnije razumijevanje utjecaja politike suzbijanja droga (kao što su provedba zakona i/ili liječenje).

Kriminološka/kriminalistička istraživanja bave se i evaluacijom postupaka policije. Policija ima značajnu ulogu u rješavanju problema povezanih s drogom i najveći broj strategija djeluje kroz smanjenje ponude na višim razinama tržišta droga (poput kontrole zemlje-izvora i slično) ili kroz nastojanja lokalne policije da razbije niže razine tržišta droga.

Istraživanje Curtisa i Wenedela (2000; prema Ritter, 2005) pokazalo je da se utjecaj policijske intervencije razlikovao ovisno o tržištu. Broj uhićenja, stupanj pomaka i razina podrške lokalne zajednice (tri mjere ishoda) varirali su od tržišta do tržišta. Na dinamičku prirodu tržišta ilegalnih droga i kako ona mogu reagirati na policijsku aktivnost osvrnuli su se Kerr, Small i Wood (2005). Oni smatraju da bi dobar teorijski model, koji može prikazati dinamičke odnose između korisnika droge, njihove okoline, poslovanja na tržištu i intervencije (policijske, liječenja, smanjenja štete) omogućio kreiranje i implementaciju politike suzbijanja zlouporabe droga bazirane na dokazima (eng., evidence-based practice).

3. IZAZOVI U ISTRAŽIVANJU TRŽIŠTA ILEGALNIH DROGA – POSTOJEĆE I POTENCIJALNE METODOLOŠKE PREPREKE

Jedan od izazova istraživanja tržišta ilegalnih droga leži u činjenici da se u mnogim slučajevima istraživanja provode kombinirajući više metoda od strane multidisciplinarnog tima, što povećava vjerojatnost dobivanja kvalitetnije slike tržišta. Prednost ovakvog sveobuhvatnog pristupa je da istraživanje nije „osakaćeno“ od strane pojedinačne discipline, ali nedostatak je da se može činiti nepovezanim s bilo kojom utemeljenom teorijom.

U ovom poglavlju osvrnut ćemo se na najčešće prepreke koje se javljaju kod znanstvenih istraživanja tržišta ilegalnih droga.

3.1. Problem definiranja pojma „tržište droga“

Bitno je naglasiti da ne postoji unificirana/jedinstvena definicija tržišta droga i to treba imati na umu prilikom provođenja istraživanja tržišta droga na bilo kojoj razini. Jedan od važnih nedostataka vezanih uz definiranje tržišta droga jest činjenica kako ne postoje globalno usuglašene definicije različitih razina tržišta droga i njihovih razina (Degenhardt i sur., 2004), već se razine i njihove definicije razlikuju od studije do studije.

Prema Ritterovoj (2005), pojam "ilegalno tržište droga" naširoko se koristi u istraživanjima vezanim uz zlouporabu droga, a znači različite stvari različitim istraživačima.

Connolly i Donovan (2014) definiraju ilegalno tržište droga kao „pojam koji uključuje tri međusobno labavo povezana tržišta“. Prvo, globalno ili "međunarodno tržište" uključuje proizvodnju droge i međunarodnu trgovinu; drugo, "srednje tržište" koje uključuje uvoz i veleprodajnu distribuciju droge na nacionalnoj razini (Pearson i Hobbs 2001; prema Connolly i Donovan, 2014:29); i, treće, "lokalno tržište" koje uključuje distribuciju na maloprodajnoj razini (Lupton i sur. 2002; prema Connolly i Donovan, 2014:29). Svi navedeni autori ističu kako može postojati veliki stupanj preklapanja od pojedinaca koji su uključeni u tim razinama na način da neki pojedinci operiraju na više razina pa postoji problem dupliciranja podataka ili izostavljanja podataka za određenu razinu.

Još jedan značajan problem predstavlja nedostatak informacija o strukturi procesa distribucije u različitim zemljama, načinu na koji određeno tržište reagira na promjene u ponudi i potražnji, te konkretan učinak mjera usmjerenih prema smanjenju ponude i potražnje droga (Natarajan i Hough, 2000). Sustavne i redovite informacije o ilegalnim tržištima droga i dalje su ograničene, iako ih je u zadnje vrijeme sve više (European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction and Europol, 2012). Iako ne nedostaje istraživanja o tržištima droga na nacionalnim razinama, problem predstavljaju međusobne usporedbe s obzirom na vrstu i dostupnost podataka u različitim zemljama. U tom smislu, za područje Europske Unije dva značajna istraživanja koja su ukazala na ovaj problem su istraživanja Kilmera i Hoorensa (2010) te Trautmanna, Kilmera i Trunbulla (2013). Njihova istraživanja su pokazala kako na području zemalja Europske Unije postoji velika razlika, između ostalog, u vrsti, načinu prikupljanja te obradi podataka što stvara problem pri pokušaju usporedbe različitih, nacionalnih, ali i regionalnih tržišta droga.

Kilmer i Hoorens (2010) ističu i druge čimbenike koji utječu na ovaj problem, poput značajnih razlika u vrsti problema vezanih uz legalne i ilegalne droge, razlika u društveno- ekonomskoj situaciji te razlika u politici spram problematike zlouporabe droga.

Trebalo bi biti moguće utvrditi standardni skup pojmova za opisivanje različitih razina tržišta, međutim pri definiranju ipak treba voditi računa o nekim zajedničkim karakteristikama razina tržišta droga u drugim studijama kako bi se rezultati mogli u određenoj mjeri usporediti.

3.2. Izvori podataka

Svatko tko se bavi istraživanjem tržišta droga može koristiti više različitih izvora podataka, koji mogu postojati izvan njihove vlastite discipline kao što su: vladini podaci o globalnim usporedbama od dobavnih pravaca i proizvodnje; nacionalne i lokalne baze podataka (carina, policija, DO); epidemiološki podaci, uključujući ankete stanovništva i ciljane istraživanja na specifičnim grupama ispitanika i sl. Jedan od mogućih problema vezano uz ovaj dio jest postojanje više izvora istih podataka što može dovesti do dupliciranja podataka, što će biti prikazano na primjeru Republike Hrvatske.

Primjerice, u izvještajima Ureda za suzbijanje zlouporabe droga Vlade Republike Hrvatske (daljnjem tekstu Ured), broj zapljena se iskazuje u dijelovima izvještaja koji opisuju djelatnosti Carinske uprave Ministarstva financija te Ministarstva unutarnjih poslova, a kako se ističe da su pojedine zapljene produkt suradnje Carinske uprave i MUP-a, ukupan broj zapljena može biti krivi jer nije uvijek naznačene u kojim slučajevima se radilo o samostalnim akcijama Carinske uprave i MUP-a, a gdje se radilo o zajedničkim akcijama. U tom smislu, u svrhu budućih istraživanja, trebalo bi proučiti način na

koji institucije koje prikupljaju podatke vezano uz problematiku zlouporabe droga te na koji način ih prezentiraju kako bi se identificirali potencijalni problemi dobivanja krivih podataka.

Drugi dio problema čine ista vrsta podataka vezanih uz tržište droga na području Hrvatske iz različitih izvora koji se međusobno razlikuju. Primjerice, vezano uz cijene droga u Republici Hrvatskoj postoje dva izvora podataka. Prvi izvor su izvješća Ministarstva unutarnjih poslova koja te podatke te podaci dobiveni znanstvenim projektima DCID (Doležal i Jandrić Nišević, 2011) i DCID2 (Doležal i Jandrić Nišević, 2013). Analizom podataka provedenom od strane Ureda vidljivo je kako se ti podaci međusobno značajno razlikuju čime se stječe nejasna slika o cijenama droga na tržištu droga u Republici Hrvatskoj. Upravo radi ovog problema potrebno je odrediti jedan službeni izvor podataka te alternativne izvore koji će moći poslužiti u svrhu jasnije slike određenih aspekata tržišta droga. Pri tome će prilikom objašnjenja veliku ulogu imati i način na koji su podaci dobiveni, što također treba biti jasno i precizno naznačeno prilikom obrade podataka.

Osim ovog problema, tijekom razgovora u fokus grupama vezano uz tržište droga u Hrvatskoj, ustanovljen je i problem slabe komunikacije između različitih agencija i institucija koje se bave problematikom droga. Naime, iako postoji niz institucija koje prikupljaju različite podatke vezano uz problematiku droga, razmjena tih podataka je često problematična. Jedan od najvažnijih razloga je činjenica kako ne postoje protokoli putem kojih bi institucije međusobno razmjenjivali podatke koji bi im bili od pomoći pri obavljanju vlastitog posla. Drugo, neke institucije, primjerice MUP, imaju pristup različitim podacima, međutim, zbog zakonskih ograničenja, nisu u mogućnosti te podatke dijeliti s drugim institucijama. Tu je također i problem načina vođenja baza podataka zbog kojeg je, u slučaju podataka o sekundarnom kriminalitetu vezanim uz kriminalitet droga, vrlo teško doći.

Stoga je jedan od ključnih zadataka prije provođenja istraživanja tržišta droga poboljšati komunikaciju između različitih institucija na način da se omogućí brža razmjena podataka te uspostaviti protokole koji će regulirati razmjenu podataka. Također, potrebno je izvršiti analizu prikupljanja podataka te načina vođenja baza dobivenih podataka kako bi se identificirali problemi te iznašla rješenja.

3.3. Način prikupljanja podataka

Disciplinski pristup vjerojatnije će utjecati na prirodu prikupljenih podataka, konceptualizaciju tržišta i zaključaka koji su izvedeni. Bez visoko kvalitetne serije podataka, analiza tržišta droga može se provesti, ali će kvaliteta podataka biti upitna. Poštivanje jedinstvene problematike povezane sa svakim skupom podataka i temeljnim pretpostavkama svake pojedine discipline koja je nastala u procesu prikupljanja i analize podataka ključno je za bilo koje učinkovito istraživanje tržišta droga. Multidisciplinarni i transdisciplinarni pristupi imaju za cilj sintetizirati i integrirati različite pristupe u svrhu stvaranja novih metoda, koncepata i ideja. To nadilazi samu uporabu više pristupa i stremi ka rušenju granica u potrazi za novim znanjem. Čini se kako je područje tržišta ilegalnih droga zrelo za multidisciplinarna i transdisciplinarna nastojanja. Opći cilj je integracija – u svrhu postizanja novog uvida (Bammer, 2005). No, unatoč tome, ne smije se zapostaviti doprinos svake pojedine discipline i cjelovitost pojedinačnih pristupa. Svaka disciplina prikladna je za određeno područje i nije realno za pretpostaviti da multidisciplinarni ili transdisciplinarni pristup predstavlja jedini put naprijed. Teoretski napredak u svim disciplinama koje se odnose na tržišta ilegalnih droga mogao bi znatno unaprijediti naše razumijevanje u kontekstu pažljive specifikacije istraživanja na koja pitanja koja disciplina najbolje može odgovoriti.

Multidisciplinarno istraživanje je neizbježno u izučavanju tržišta ilegalnih droga. Primjer potrebe korištenja više različitih izvora zastupljen je npr., u podacima o cijeni. Informacije o cijeni mogu se dobiti od policije i od samih korisnika. Činjenica da ti različiti izvori podataka dolaze iz različitih istraživačkih perspektiva stvara izazove za istraživača jer svaki od tih izvora ima svoje prednosti i mane. Međutim, zajedno ti podaci mogu dati jasniju sliku o tržištu droga.

Način prikupljanja podataka usko je vezan za vrstu podataka, ciljanu skupinu te postizanje visoke kvalitete podataka. Ovisno o vrsti podataka birat će se način prikupljanja podataka, ali najvažnija stavka u ovom slučaju je kvaliteta dobivenih podataka. Primjerice, jedan od izvora podataka vezanih uz konzumiranje tzv. „party droga“ (ecstasy, GHB, LSD i sl.) mogu biti mjesta na kojima se okupljaju

osobe koje najčešće koriste takve vrste droga – klubovi, barovi, mjesta na kojima se održavaju razni koncerti i slično. U tom slučaju, bolje je upotrijebiti kratki anketni upitnik nego za iste podatke upotrijebiti intervju. Također, kako je važan i pristup, osobe koje bi vršile ispitivanje bi trebale biti po nekim karakteristikama (primjerice dobna skupina) što sličnije populaciji koja je predmetom ispitivanja.

Vezano uz strukturu tržišta droga, jedan od izvora mogu biti osobe koje trenutno izdržavaju kaznu zatvora koje, osim kvantitativnih, mogu dati i kvalitativne podatke o načinu djelovanja kriminalnih skupina, unutarnjem ustroju, načinu distribuiranja droga, formiranju cijena i sl. U tom slučaju, polustrukturirani intervju će biti bolja opcija od anketnog upitnika.

3.3.1. Metoda samoiskaza – potencijalna ograničenja

Većina istraživanja tržišta droga kao jedan od vrijednih izvora podataka koriste metodu samoiskaza. Svi samoiskazi su u određenoj mjeri retrospektivni jer se odnose na ponašanja koja su se dogodila u prošlosti. Međutim, samoiskazi u kojima se bilježe ponašanja koja su se dogodila nedavno, npr. u proteklih godinu dana, često se nazivaju prospektivnima dok se samoiskazi u kojima se ispituje ponašanje koje se dogodilo godinama prije nazivaju retrospektivnima (Ručević, 2008).

Iako je prospektivno prikupljanje podataka povezano s različitim praktičnim poteškoćama, njegova glavna prednost je ta što omogućava prikupljanje podataka neposredno nakon što su se dogodili, a prije no što budu iskrivljeni svjesnom ili nesvjesnom retrospektivnom reinterpetacijom prošlih događaja.

Retrospektivna prikupljanja su često brža i ekonomičnija, međutim, podložna su mnogim izvorima iskrivljavanja podataka (zaboravljanje, «lažna» sjećanja, pristranost pri interpretaciji prošlih događaja zbog kasnijih iskustava, davanje socijalno poželjnih odgovora), a problemi se povećavaju povećavanjem perioda na koji se odnosi dosjećanje. Kod retrospektivno prikupljenih podataka pristranost će predstavljati veći problem kod dosjećanja subjektivnih informacija nego kod onih koje se zasnivaju na činjenicama (Farrington, 1992; Ručević, 2008).

Iako je samoiskaz metoda koja se danas najčešće koristi u proučavanju kriminalnog ponašanja, bitno je napomenuti da je njegova upotreba povezana s nizom metodoloških problema kao što su uzorkovanje, valjanost i pouzdanost (Thornberry i Krohn, 2002). Kod istraživanja funkcioniranja tržišta droga, metoda samoiskaza može biti dobar način za dobivanje uvida u neke karakteristike tržišta koje se teško mogu dobiti samo analizom dokumentacije. No, bitno je naznačiti da se najbolji istraživački rezultati dobiju kombiniranjem različitih metoda prikupljanja podataka. Na taj način se neutraliziraju potencijalna ograničenja metode samoiskaza.

4. POUZDANI POKAZATELJI TRŽIŠTA ILEGALNIH DROGA

Kako bi se što efikasnije pratilo tržište ilegalnih droga na određenom području, potrebno je utvrditi pokazatelje tržišta droga. Analizom relevantnih istraživanja (Conoly i Donovan, 2014; Rhodes i sur., 2000; Ritter, 2005; European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction and Europol, 2012; Trautman, Kilmer i Turnbull, 2013; Kilmer i Hoorens, 2010; Natarajan i Hough, 2010; Smet i sur., 2013) nabrojati ćemo pokazatelje koji su se koristili i/ili se koriste kao pouzdanima u smislu proučavanja osobitosti pojedinih tržišta ilegalnih droga:

- **Vrsta tržišta** – odnosi se, između ostalog, na geopolitički položaj zemlje gdje je bitna činjenica u kakvom je položaju određena zemlja s obzirom na problematiku ilegalnih droga: radi li se o zemlji izvoznici, uvoznici ili tranzitnoj zemlji.
- **Prevalencija i incidencija konzumiranja ilegalnih droga**
- **Osobitosti konzumenata ilegalnih droga** – Ovisno o ciljanoj skupini koja je bila predmetom istraživanja, najčešća podjela je na opću populaciju (primjerice ESPAD) ili specifične skupine (problem drug user; recreational user; hard core user; intravenous user...). Definiranje pojedinih skupina je od iznimne važnosti jer oslikava svojevrsnu „težinu“ tržišta ilegalnim drogama u smislu

najčešće konzumacije ilegalnih droga. Nadalje, u ovu kategoriju spadaju i informacije o načinima konzumiranja ilegalnih droga, dob prvog konzumiranja, učestalost konzumiranja zlouporabe pojedinih droga.

- **Vrste droga dostupnih na ilegalnom tržištu** - Takve informacije se najčešće dobivaju od strane državnih agencija zaduženih za problematiku droga (najčešće policija), no sve se više upotrebljavaju i ciljana znanstvena istraživanja kako bi se različitim izvorima podataka stekla objektivnija slika ponude droga na određenom području. Također, ovdje se traže i podaci u kojim su sve oblicima ilegalne droge dostupne.
- **Dostupnost droga** – prikupljaju se podaci o tome kojim grupa su dostupne koje vrste ilegalnih droga. Pri tome se ispituju informacije o percipiranoj dostupnosti te stvarnoj dostupnosti, vremenu koje je potrebno da bi se došlo do određene ilegalne droge, mjesta na kojima su droge dostupne te načinima na koji se sve može doći do ilegalnih droga.
- **Cijene droga** – specifične cijene za svaku vrstu droga, ovisno o kojim jedinicama se radi (gram, tableta i sl.).
- **Čistoća droga** – istražuje se na dvije razine – čistoća zapljene droge u velikim akcijama te čistoća droga kupljenih na ulici (za ove informacije se najčešće koriste podaci od strane policije, ali i podaci prikupljeni od strane neovisnih istraživača). U tom smislu se i promatraju cijene pojedinih ilegalnih droga koje služe za osnovu procjene veličine tržišta ilegalnih droga.
- **Broj zapljena** – sam broj zapljena jest relevantan, ali je također relevantna činjenica radi li se o zemlji proizvođačici, uvoznici ili tranzitnoj zemlji. Treba naglasiti kako je ovdje bitno dobiti podatak koja količina je namijenjena tržištu zemlje koja je izvršila zapljenu za svaku pojedinu drogu, a bitna je i čistoća zaplijenjenih droga
- **Osobitosti kupovine droga** – koje količine, na kojim mjestima, u kojim vremenskim intervalima
- **Osobitosti prodaje droga** – na koji način, na kojim mjestima, putem kojih kanala
- **Broj otkrivenih laboratorija** – iako ova brojka govori o potencijalima zemlje za proizvodnju pojedinih droga, potrebno je ispitati kojem tržištu je droga namijenjena
- **Broj kaznenih djela povezanih s drogom** – primarni i sekundarni kriminalitet; broj prijavljenih, optuženih i osuđenih; broj dilera

Prema Smet i sur. (2013) postoje četiri osnovna uvjeta koji trebaju biti zadovoljeni za razvijanje pouzdanih pokazatelja praćenja tržišta droga:

1. Važno je razviti i opće i posebne pokazatelje (za različite razine tržišta droge)
2. Pokazatelji moraju biti adaptirani i provedivi od strane policije
3. Pokazatelji trebaju sadržavati kvantitativne i kvalitativne podatke
4. Pokazatelji trebaju biti fleksibilni kako bi se omogućila njihova adaptacija s obzirom na promjene na tržištu ilegalnih droga

Razvijanje općih pokazatelja tržišta ilegalnih droga vrlo je važno jer može biti korisno za praćenje cijelog „lanca nabave droga“. No, isto tako je neophodno identificirati i specifične pokazatelje s obzirom na različite razine lanca nabave kako bi se spriječio znatan gubitak određenog dijela informacija koje mogu biti od velike koristi.

Kako bi se definirali posebni pokazatelji, s obzirom na razinu lanca nabave, potrebno je raščlaniti lanac nabave na njegove komponente (Dorn, Murji i South, 1992; prema Smet i sur, 2013):

- Proizvodnja droge
- Veleprodaja (uključujući uvoz-izvoz)

- Srednja prodaja
- Ulična distribucija

Ovdje je važno detektirati koji su kanali dobivanja informacija za navedene razine lanca nabave, unutar policijskog sektora. Za dobivanje cjelovite slike o tržištu droga na nacionalnoj razini potrebna je suradnja i izmjena informacija sa svih navedenih razina.

Policijske službe igraju važnu ulogu u razvoju procesa dobivanja učinkovitih pokazatelja nabave droga jer će oni, najvećim dijelom, biti aktivni sudionici u provođenju implementacije indikatora. Iz tog razloga, naglasak mora biti stavljen na razvoj takvih pokazatelja koji će biti korisni i provedivi od strane policije.

Policijskim službama su važni oni pokazatelji od kojih mogu imati korist u smislu proaktivnog djelovanja i organiziranja različitih akcija razbijanja lanca droge. Thomas i sur (2012) navode da informacije o zapljenama, koje su od posebne važnosti na nacionalnoj i internacionalnoj razini, policiji na terenu ne daju dovoljno uvida kako bi mogli organizirati proaktivne intervencije. 4. Pokazatelji trebaju biti fleksibilni

Budući da je tržište droga vrlo dinamično i podložno promjenama, pokazatelji koje želimo razviti moraju, iz tog razloga, biti fleksibilni i imati mogućnost detektiranja različitih promjena u tržištu droga. Iz tog razloga je bitno razviti sustav praćenja koji će biti dovoljno fleksibilan te omogućiti dodavanje novih pokazatelja s obzirom na dinamiku tržišta droga.

5. UMJESTO ZAKLJUČKA: STVARANJE PREDUVJETA ZA POKRETANJE ISTRAŽIVANJA TRŽIŠTA DROGA

Imajući na umu svu kompleksnost istraživanja fenomena kao što je struktura i dinamika tržišta droga, važno je napomenuti da je potrebno zadovoljiti nekoliko preduvjeta kako bi se jedno takvo istraživanje provelo:

1. Osigurati sudjelovanje svih institucija za koje se procijeni kako raspolažu podacima koji će se koristiti prilikom istraživanja tržišta droga

Prikupljanje informacija vezanih uz tržišta ilegalnim drogama najčešće vrši više institucija, vladinih i nevladinih. Međutim, za ovakav tip projekta trebaju se koristiti podaci isključivo državnih institucija zbog načina na koji prikupljaju podatke te zbog činjenice kako su to podaci koji su službeno priznati od strane državnih tijela. Prilikom planiranja projekta ove vrste, potrebno je načiniti popis tijela koja će sudjelovati u istraživanju s imenima osoba koje će služiti kao kontakt osobe. Nadalje, potrebno je identificirati instituciju koja će biti zadužena za prikupljanje svih podataka te koordinirati rad ostalih sudjelujućih institucija. Osim toga, za svaku ustanovu treba stajati konkretan popis osoba koje će raditi konkretne zadatke u svezi istraživanja kao i njihove kontakt podatke kako bi bilo moguće što brže doći do potrebnih informacija. Prije početka istraživanja potrebno je pribaviti pismena jamstva za sudjelovanje u istraživanju te dozvole od strane nadređenih osoba u institucijama, ukoliko je to potrebno.

2. Definirati i uspostaviti jasan sustav razmjene podataka imajući u vidu zakonska ograničenja.

Kako postoji mogućnost da se za potrebe istraživanja počnu prikupljati podaci koji se do sada nisu prikupljali, potrebno je definirati jasan sustav prikupljanja podataka koji će regulirati na koji način će se prikupljati pojedini podatci te način na koji će se ti podaci dostavljati za to predviđenim osobama. Nadalje, kako će ti podaci biti dostupni javnosti, trebalo bi provjeriti postoje li zakonske prepreke temeljem kojih se neki podaci neće moći prikupiti, dostaviti ili objaviti zbog bilo kojih razloga kako bi se eventualne prepreke mogle ukloniti.

3. Definirati opseg istraživanja tržišta droga

Jedna od najvažnijih radnji prije provedbe samog istraživanja tržišta droga jest definirati opseg istraživanja, odnosno na kojim će se razinama prikupljati koje vrste podataka. Kako se općenito tržište droga promatra kroz više ranije spomenutih razina, tako se za svaku razinu prikupljaju pripadajući podaci. S obzirom kako se radi o velikom broju različitih podataka, potrebno je provjeriti jesu li svi podaci koji će se prikupljati dostupni te ako nisu, identificirati prepreke te ih ukloniti prije same provedbe istraživanja. Ukoliko se do sada nisu radila istraživanja na određenoj razini tržišta, preporuka je provesti istraživanje na razini gdje su podaci najdostupniji te na temelju toga provesti istraživanje na drugim razinama. Podaci koji će se prikupljati moraju biti dostupni za sve sudionike koji će sudjelovati u istraživanju. Nemogućnosti za prikupljanje bilo kojih podataka moraju biti identificirani kao i načini za dobivanje tih podataka.

Kako je već ranije navedeno u studiji, ne postoji jedinstvena definicija razina tržišta droga već se za potrebe svake studije izrađuju definicije. Za ovo istraživanje također će se morati posebno definirati razine tržišta droga, pri tome imajući u vidu postojeće preporuke za takve vrste istraživanja od strane relevantnih svjetskih institucija (EMCDDA, UN).

4. Definirati ciljeve i metodologiju istraživanja

Kada su definirane razine/razina tržišta droga te podaci koji će se prikupljati, potrebno je definirati ciljeve te metodološki pristup istraživanju. Ciljevi moraju biti jasno definirani te prihvaćeni od strane svih sudjelujućih institucija. Osim jasnoće, moraju biti dosežni u vremenskom roku koji mora biti definiran za svaki pojedini cilj.

Metodologija temeljem koje će se prikupljati i obrađivati podaci prilikom istraživanja također mora biti unaprijed dogovorena te prihvaćena od svih sudionika. Kako se radi o sveobuhvatnom istraživanju koje podrazumijeva više različitih izvora podataka, predlaže se multidisciplinarni pristup (više o pristupima u 3. poglavlju ove studije).

5. Definirati obrasce pomoću kojih će se prikupljati podaci

Prije provođenja istraživanja o tržištu droga potrebno je vidjeti koji se od postojećih obrazaca prikupljanja informacija mogu koristiti u izvornom obliku, a koje bi obrasce trebalo prilagoditi za prikupljanje podataka. Također treba razmisliti trebaju li se izraditi neki novi standardizirani upitnici pomoću kojih će se prikupljati podaci. Preporuka je da se u što većoj mogućnosti koriste postojeći standardizirani obrasci kako se ne bi otežavao redovni posao osoba koje će prikupljati podatke ili da se ti obrasci, prema prethodnim dogovorima i preporukama, dopune ili dorade u onom dijelu koji je bitan za prikupljanje podataka za istraživanje droga.

Bitna stavka prilikom definiranja načina prikupljanja podataka jest i definiranje populacije od koje će se prikupljati podaci. Nakon definiranja uzorka, posebnu pozornost treba posvetiti metodologiji prikupljanja podataka u skladu s osobitostima populacije koja je predmetom istraživanja. Sumarno, od iznimne je važnosti definirati tko će i na koji način prikupljati informacije od određene vrste uzorka.

7. Definirati način obrade podataka za svaki pojedini segment istraživanja

S obzirom kako se radi vrlo kompleksnom istraživanju na više razina, potrebno je detaljno razraditi način na koji će se prikupljeni podaci obraditi te tko će biti zadužen za pojedine obrade podataka.

6. Definirati rokove za sve pojedine faze istraživanja

Nakon usuglašenih ciljeva te metodološkog pristupa istraživanju tržišta droga, potrebno je definirati u kojim će se vremenskim rokovima obrađivati različite faze istraživanja. Svi rokovi moraju biti usuglašeni, objektivni te dostižni za sve sudionike. Također treba provjeriti moguće probleme koji mogu dovesti u pitanje definirane rokove kako bi se unaprijed uspostavili mehanizmi za njihovo uklanjanje.

7. Osigurati novčana sredstva za provedbu istraživanja

Prije početka projekta treba napraviti analizu troškova projekta kako bi se osigurala dovoljna količina sredstava za uspješno provođenje projekta. Nedostatak novčanih sredstava predstavlja najveći problem koji može dovesti da se projektne aktivnosti ne odvijaju prema planu ili da neke dijelove projekta neće biti moguće dovršiti na vrijeme ili u potpunosti. Bitno je stoga izračunati troškove za sve aktivnosti na projektu te identificirati potencijalne izvore financiranja.

8. Evaluacija projekta

Prije pokretanja projekta, cjelokupni projekt bi trebao proći evaluaciju od strane neovisnih stručnjaka kako bi se identificirali potencijalni nedostaci koji mogu utjecati na provedbu istraživanja.

LITERATURA

1. Bammer, G. (2005): *Integration and Implementation Sciences: Building a New Specialization*.
2. Caulkins, J., MacCoun, R. (2003): Limited rationality and the limits of supply reduction. *Journal of Drug Issues*, 33, 2, 433-463.
3. Caulkins, J., MacCoun, R. (2005): *Analyzing illicit drug markets when dealers act with limited rationality*. U: Parisi, F., Smith, V. L. (ur.) *The Law and Economics of Irrational Behaviour*. CA: Stanford Uni Press.
4. Caulkins, J., Reuter, P. (1998): What price data tells us about drug markets. *Journal of Drug Issues*, 28, 3, 593-613.
5. Connolly, J., Donovan, A.M. (2014): *Illicit Drug Markets In Ireland*. The Stationery Office, Dublin, Ireland.
6. Degenhardt, L., Day, C., & Hall, W. (Eds.). (2004). *The causes, course and consequences of the heroin shortage in Australia*. NDARC Monograph No. 53. Sydney: University of New South Wales.
7. Doležal, D., Jandrić Nišević, A. (2011): *Dostupnost i cijene ilegalnih droga uz RH – DCID*. Ured za suzbijanje zlouporabe droga Vlade Republike Hrvatske.
8. Doležal, D., Jandrić Nišević, A. (2013): *Dostupnost i cijene legalnih ilegalnih droga uz RH – DCID2*. Ured za suzbijanje zlouporabe droga Vlade Republike Hrvatske.
9. European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction (2012a): *Conference paper - A European system for the conceptualisation, implementation and exploitation of key indicators in the area of drug supply*. 2nd European Conference on Drug Supply Indicators, 22. – 23. November, Lisbon, Portugal.
10. European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction and Europol (2012b): *EU drug markets report: a strategic analysis*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
11. SOCTA (2013): *EU Serious and Organised Crime Threat Assessment*, European Police Office, EUROPOL
12. Farrington, D. P. (1992): *The Need for Longitudinal-Experimental Research on Offending and Antisocial Behaviour*. U: McCord, I. J., Tremblay, R.E. (ur) *Preventing Antisocial Behaviour-Interventions from Birth through Adolescence*. New York: The Guilford Press.
13. Kerr, T., Small, W., Wood, E. (2005): The public health and social impacts of drug market enforcement: a review of the evidence. *International Journal of Drug Policy*, 16, 210-220.
14. Kilmer, B., Hoorens, S. (2010): *Understanding illicit drug markets, supplyreduction efforts, and drug-related crime in the European Union*. The RAND Corporation, Europe.
15. Kleiman, M. (2004): *Illicit drugs and the terrorist threat: causal links and implications for domestic drug control policy*. Congressional Research Service: Library of Congress.
16. Maher, L., Dixon, D., Lynskey, M., Hall, W. (1998): *Running the risks: heroin, health and harm in South West Sydney*. NDARC Monograph No. 38. Sydney: NDARC.
17. Moore, D., Maher, L. (2002): *Ethnography and multidisciplinary in the drug field*. *International Journal of Drug Policy*, 13, 245-247.
18. Moore, T., Caulkins, J., Ritter, A., Dietze P., Monagle, S., Pruden, J. (2005): *Monograph No. 09: Heroin Markets in Australia*. DPMP Monograph Series. Fitzroy: Turning Point Alcohol and Drug Centre.